

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 24071
CALL No. S24A/Asa/ S.H.

D.G.A. 79

~~62845~~

THE
PRINCESS OF WALES
SARASVATI BHAVANA TEXTS
A.N.
4382

EDITED BY
GOPI NATHA KAVIRAJA

No. 14

THE
TRIVENIKĀ

Printed by
JAI KRISHNA DASS GUPTA,
at the VIDYA VILAS PRESS,
Gopal Mandir Lane,
Benares City.

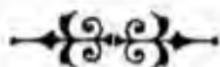
1925

**DENTAL SURGICAL
INSTITUTE
NEW DELHI**

Call No. ....

आशाधरविरचिता

त्रिवेणिका

THE

— TRIVENIKA —

५२८
०८.३.२३

ĀŚĀDHARA BHATTA

EDITED WITH INTRODUCTION, ETC.

BY

Baṭuk nātha Sārmā Sāhityopādhyāya, M. A.,

Lecturer in Sanskrit, Benares Hindu

University, Benares; and

Jagannatha Sāstri Hoshing Sāhityopadhyaya,

Sadholal Scholar, Sanskrit College,

Benares.

Sa4A 24071

Asā/S.H. 1925

D 28 115

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 24071 .....

Date. 9.7.56 .....

Ref. No. SA 4A/Asa/S.H.

INTRODUCTION

I THE PRESENT WORK.

The small work, presented herewith, is called त्रिवेणी-

Its Title: णिका or शब्दत्रिवेणिका । The title, though unique, is, however, quite appropriate and significant. The word वेणी, among many other senses it denotes, has that of a 'stream' or 'current.'(1) The compound word त्रिवेणी or त्रिवेणिका, conveys, therefore, the meaning of 'that which has three streams' or 'that which forms a collection of three streams.'(2) The word त्रिवेणी or त्रिवेणिका has come to be used more particularly for the confluence of the Gāngā and the Yamunā along with the hidden Sarasvatī at Prayāga. Our work has its name given to it after this confluence of the three sacred rivers, for the reason that it treats of three powers of words, namely, अभिधा, लक्षणा and अवलोकना । The point of comparison is not only the number three; but all the three there, are individually compared with all the three here. अभिधा is compared to the Gāngā, for like the river, it is also the life and support of the other two. Similarly लक्षणा stands in comparison to the Yamunā, for both of them directly depend for their life upon another, namely the अभिधा and Gāngā respectively. अवलोकना is exactly like the Sarasvatī which, though equally vitally existing, does not show itself

1. Cf. Kalidasa: प्राप्ताहृष्टं उर्जलवान् इत्या देवा पदे प्रशिरुपस्ति कामः । Raghu-vans'a VI. 43.

2. निष्ठाय एवाच रमाहात्मिकोऽनि, विवेणीर विवेणिक । अथवा तिष्ठो तेष्ठो च स्तुः च विवेणी, विवेणे त्रिवेणिका । स्वयं कह—त्रिवेणिका p. 2.

in any visible or directly perceptible form. So this work being in all points exactly like विवेणिका, the author has chosen the title of विवेणिका for it. (1)

Thus it is clear from the title itself, that the work ~~A very brief survey of the subject it treats of:~~ has for its subject matter, the investigation of the powers of words. The problems relating to the denotation and connotation of words have been always engaging the attention of our philosophers, both ancient and modern. What were crude and unsystematic guesses at truths, were afterwards presented in clear and systematic forms of learned theories. All are at one in having what is known as अभिधा or denotation. There is a word and that word stands for a certain thing. Wherever we hear it uttered, that meaning at once flashes on our minds. The relation between a word and its meaning, however it might have been established,(2) is so definite that the two are inseparable and co-existent. Such a process is what is known as अभिधा-व्यापार. There are, however, some philosophers, who carry this process to such an extreme that they abnormally(3) extend denotation to include even those meanings which are not denoted but are indicated or suggested.

1. वृत्तिमित्यकिंचकिन्तुनामहोमेऽपि । मिनीमास्य सन्त्यग स्याचदेहा विवेणिका ॥ विवेणिका p. I.

2. This relation is explained by the Naiyāyikas by ascribing its establishment to विवेषणः Others, including the Vaiyākaranas and the Ālankarikas, hold संकेत or convention as the cause of this relation.

3. शास्त्रदिव्योरिद दृष्ट्यदर्पते अपार् । The view has for its exponents, the Mimāmsakas from whom it was taken up by Bhatta Lollata, Cf. Mammata's Kāvyaprakāśa, Ullasa V.

But there were numerous others who could not think it possible to include all processes of words under a single one. They thought that besides this अभिधात्यापार there must be another to explain all these meanings which were not directly denoted but were indirectly indicated. What that another should be, was a mooted point for centuries and centuries together. Earliest indications of an attempt for explaining such indicated senses we find in Mahābhāṣya(1) of Patañjali and the Nyāya Sūtras(2) of Gauntama. Some varieties of लक्षण are found referred to in Yōga Vāśistha and Adhyatma Ramayana(3); but both are of quite uncertain date. As time went on all philosophers gradually came to believe in this process of indication some way or other. The Vaiyākaraṇas considered it an extension of अभिधा and hence called it अप्रसिद्धा ! The Mīmānsakas, mostly those of the Bhāṭṭa school, have only that part of it which is known to us as शुद्धा !

Among Ālankārikas themselves there is a great

1. Under Pāṇini's sūtra गुणेणादावलयम् । V. I. 48, we find: कर्तुं पुनरतिप्रति स इत्येतद्वति । चतुर्भिः पक्षैरेरतिप्रति स इत्येतद्वति तात्त्वपात्, तात्त्वार्थीत्, कर्त्तव्यार्थीत्, तत्त्वाहर्थार्थीति । Patañjali cites गङ्गायाः घोष—*the well-known example*—as an instance of तत्त्वार्थीत् । This was pointed out to me by Pt. Ambika Prasad Upadhyaya.

2. सहचरण स्थान तात्त्वपूर्वदानभारत सामीक्ष्य योगसामान्यप्रत्ययानि च ॥ सू. १. १. ११
See Dr. S. K. De's History of Hindu Poetics, Vol. II, P. 186. Bhimācarya, the learned author of the Nyāyakos'a, however observes: “*चतुर्भास्तु सहचरणादीनि शुद्धयश्चन्वयं अपाहकान्येव नारोपनिमित्तानि—इति तु चर्यं प्रतीयः ।*”

3. I am indebted for this kind reference to Pandit Rāmavaidra Sarma.

divergence of opinion. Vāmana(1) and the author of Agnipurāna(2) treat लक्षणा as a species of alankara. Kuntaka includes it in his वकोकि(3). There were others who placed almost all the varieties of लक्षणा under रूपक(4) just like some of the westerners(5) who unconsciously made their metaphors include all those instances which to Indian Ālānkārikas are nothing but instances of लक्षणा. With Ānandavardhana(6) has come the scientific treatment of these powers of words. Abhinava Gupta, Mammata and others have mostly followed the same line.

As for व्यञ्जना, we cannot trace it consistently and definitely to any ancient work such as Patañjali's Mahabhaṣya or Gautama's Nyāya sūtras. Undoubtedly the Vaiyākaranas when they believed in स्फोट, believed tacitly in व्यञ्जनाव्यापार; but they were not prepared to avow it openly. The Ālānkārikas got hints from these Vaiyākaranas, but surpassed them by establishing it as firmly as possible. Modern Vaiyākaranas have come to regard व्यञ्जना also as शब्ददृष्टिः !

Nāgēśa Bhāṭṭa, the foremost grammarian in the last few centuries, makes his position quite clear. He thinks with good reason that the significance of nīpitas and the manifestation of स्फोट cannot be

1. Alānkāra Śāstra, IV, 3, 8.

2. Bibliotheca Indica, Ch 344 S1, 11.

3. See वकोकि व्यञ्जना and Dr. S. K. De's Introduction thereto.

4. The view of शोभाकर criticised by Jagannātha in his रुग्मवाच P. 224.

5. See especially Aristotle's Rhetoric III ch. 10.

6. Ānandavardhana speaks of them as प्रयत्ने विद्युतः; see in अनंदवर्धन the शृङ्ख on the definition of विद्युतः !

satisfactorily explained unless we have व्यञ्जनाव्यापार as a distinct power of words.(1)

We have seen above how the problems relating to the powers of words have been treated Works on similar topic: by our philosophers. With the establishment of लक्षणा and व्यञ्जना as necessary but indirect functions of words, there came to be felt a want of handy books treating of this subject as a whole. Mukula Bhaṭṭa wrote his अभिधातृतिमात्रका(2) but as it represented the older view and consequently was one-sided, it could not satisfy all. Mammata's शब्दव्यापारविचार is an excellent epitome. But it reads like a summary, and in fact it is a summary, of the discussions contained in his काव्यप्रकाश ! Appaya Dikṣita commenced his excellent शृङ्खिवार्तिक(3), but could not unfortunately complete it. Had it contained even the third chapter on व्यञ्जना, शृङ्खिवार्तिक would have been the best work on this subject. There are many other monographs such as शृङ्खिविणिका of Kṛṣṇa Bhaṭṭa(4) but as they are still in MSS, we do not know what they are. Aśādhara, before he wrote श्रिवेणिका, had done full justice to this subject in his कोविदानन्द and in its commentary called काव्यमित्रनी written by himself. But unfortunately the work even in MS form is quite rare. It has been only once noticed.

1. अतएव लिपातामा वेत्तकर्त्ते स्तोत्रस्य व्यञ्जना च इषोदिभिहका । वेत्तकर्त्ते वा प्रयेत्तदस्मीकार आश्रयकः । यत्कुरु ।

2. Published in N. S. Press Bombay along with शब्दव्यापारविचार ।

3. Ibid.

4. Aufrecht's Catalogus Catalogorum, I, 598a.

Under such circumstances, we are not far wrong if

Its salient
features:

we think that शिवेणिका is the best work so far available. The subject is a complex one.

It may be called grammatico-rhetorical or

still more appropriately grammatico-philosophico-rhetorical. It is really surprising why Dr. De and Mr. Kāne

did not notice शिवेणिका in their excellent works on Hindu Poetics. The latter does mention कोशिदानन्द but wholly

omits the name of शिवेणिका ! Perhaps the reason is that they could not see the MS. They only consulted Catalogues where it is classed under grammatical works.

The peculiar advantage which शिवेणिका has over others of its class is that it is at once both learned and simple.

The author, fully conscious of the difficulties which a student has to face, tries to handle the subject in a very scientifically simple way. He does not, however, disappoint learned scholars. He refers here and there to various theories held by logicians and others.

He quotes with deference the views of भाष्यकार, वार्तिककार, कृष्णप्रकाशकार and many others. He

divides his work according to the three topics into three chapters. Under each chapter he cites many examples from standard works such as नैवद्य and किरात

to illustrate his dissertation. Unlike many others he never makes a parade of his learning. He cares more

to be clear than to be learned.

II THE AUTHOR.

Among writers on Hindu poetics, there have been two persons who go by the name of Åśādhara.(1)

---

1. The older Åśādhara was brought to our notice by Peterson in 1883 while the latter was first noticed by Böhler in 1871.

This similarity in their names has led some scholars to confuse the one for the other.(1) Though Aufrecht placed both of them together,(2) he quite pertinently doubted their identity.(3) It is really surprising how Dr. Haricand Sāstri, after so many years and with the advance of so much research, committed the great mistake of wholly identifying the two.(4) The only point of similarity is the name Āśadhara. In all other respects they are quite distinct. One of them dates his *Trīṣaṭhismṛti-candrika* in 1296,(5) while the other is a commentator of Appaya Dikṣita and quotes Bhaṭṭaji Dikṣita's *Siddhānta Kaumudi*. The older Āśadhara speaks of himself as the son of Sallakṣaṇa and born in Vyaghreravala family. He was a Jaina teacher and wrote besides many other works, a commentary on Rudraṭa's *Kāvya-lākṣāṇyākāra*.

The Āśadhara, with whom we are concerned here, is the younger one. Who and what he was, where and when he lived—these are questions which are, as in the case of many others, never perhaps to be answered with any degree of satisfaction. He speaks of himself as the son of Rāmaji Bhaṭṭa and a pupil of Dharanidhara.(6) These two are still less known. For his father, he

1. See Dr. De's *Hindu Poetics*, Vol. I, p. 99.

2. *Catalogus Catalogorum*, I, 54b

3. Ibid I, 58a. Dr. De is not, therefore, wholly just to Aufrecht when he thinks that he was wholly confused.

4. See his *Kālidāsa et L'art Poétique de L'Inde*, p. 16.

5. For fuller details see Peterson's Report II, p. 85; Aufrecht's Cat. Cat. I, 54b; Dr. De's *Hindu Poetics*, Vol. I, p. 99.

6. In the *mangalacarapa* of his *Alādkāradipikā*, he writes—
मित्रकेष्वान् नवा पुरुषा च वर्णितवा । आशापत्रं करिष्या दार्शनिकाम् एति.

uses the phrase पद्धाक्षय प्रमाण पारावारीण (1) and for himself, the epithet of कवि ! Perhaps he studied Vyakarana, Nyaya and Mimaṃsa with his father and poetics with his guru, Dharaṇidhara. He might have been an inhabitant of Gujarat, for it is there that most of his works have been noticed(2).

He does not date any of his known works. He is quoted by a certain Janardana(3), who is as little known as himself. Thus we find that in determining his date we are wholly to depend upon the internal evidence. He is the author of Alākara Dipika, a well-known commentary upon Appaya Dikṣita's Kuvalayananda. Appaya's date is well-nigh settled.(4) He flourished in the latter half of the 16th and the first quarter of the 17th century. More over, our author quotes Bhattoji Dikṣita's Siddhanta Kaumudi. Bhattoji undoubtedly belongs to the first half of the 17th century.(5) There is every possibility that our author knew Vaiyakarana Bhūṣaṇa of Konda Bhatta. The position of Vaiyakaranas with regard to व्यक्ति criticised by Āśadhara is no doubt that of Konda Bhatta.(6) Āśadhara has most probably taken the definition of Śakti from Vaiyakarana-bhūṣaṇa which in its turn got it from वा-

1. In the colophon of Triveṇīkā, see p. 22.

2. See the Reports of Böhler, Kielhorn and Peterson.

3. Aufrecht's Catalogus codicium, 198a.

4. Kāpē: Introd. to Sahitya Darpana Cxix; De: Hindu Poetry, Vol I, p. 268.

5. Belvalkar: Systems of Sansk. Gram, p. 43; K. P. Trivedi: Introd. to Vaiyakarana-bhūṣaṇa, p. 30, Ind. Ant., Nov. 1912.

6. See निषेदिक् pp. 27-28 and निषेदिक् (Ch. on भूषितिर्थ)

क्यपदीय and शब्दकौस्तुम(1). The time of Kōṇḍa Bhaṭṭa, who was a nephew to Bhaṭṭoji Dikṣita, is the middle of the 17th century.(2) We may, therefore, take the middle of the 17th century as the upper limit of Āśadhara's date.

Now, let us see how far we can settle the lower limit of our author's date. His Kovidananda is dated by the scribe of the MS in 1783 S'aka (1861 A. D)(3). A MS of अलङ्कारदीपिका the commentary upon the karikas of कुवलयानन्द by the same author, bears śaka 1775 (1853 A. D) as the date of its copying(4). Thus we find that by the middle of the 19th century, the author was widely known. For becoming so much popular, his works must have taken more than a century. Now we know that among Vaiyakaranas it is Nagesa (or Nagoji) Bhaṭṭa who holds(5) व्यञ्जना as a distinct वृत्ति quite unlike his predecessors who included it under the वीर्यवापार of अभिधा. Nagesa thinks that this power of words was tacitly believed in by Bhartrhari and others for the manifestation of स्फोट ! Āśadhara never dreams that there is such a section of grammarian-philosophers. The Vaiyakaranas known to him are those who hold that शक्ति or अभिधा is the only शब्दवृत्ति and that लक्षणा and

1. See वेणकरणम् p. 118 and K. P. Trivedi's notes thereon.

2. Belvalkar: Systems of Sansk. Gram. p. 48; K. P. Trivedi's Introd. to वेणकरणम् p. 20.

3. Bhandarkar: List of Sansk. MSS Part I, Bombay 1893, p. 68.

4. Ibid p. 69.

5. See Manjusha (both) on शक्तिविचार especially the section dealing with व्यञ्जना !

व्यञ्जना are included in its fold(1). Thus it becomes quite clear that the new development brought in by Nagesa in grammar-philosophy was wholly unknown to Åśadhara. The date of Nagesa gives us therefore the other limit of Åśadhara's date. Nagesa was living in the last quarter of the 17th and the first quarter of the 18th century(2). The works of Nagesa Bhatta became quite popular even in his life time. He was held in great honour by a good many princes. He was invited by the Maharaja of Jayapura on the occasion of a great sacrifice but he courteously refused the invitation(3). Under such circumstances, we are to suppose that Åśadhara might have been a little prior to Nagesa, or, as is perhaps more probable, his senior contemporary. Viewing all points in their due regard and relation to Åśadhara we can only say that he in all probability belongs to the latter half of the 18th century.

Besides विवेषिका Åśadhara wrote a number of other works among which only अलङ्कारवीपिका His works: has been so far published. अलङ्कारवीपिका is a running commentary on Appaya Dikṣita's कुबल्यासमाचार and has been quite widely known. He comments upon the karikas only and has nothing to do either with the discussions or with examples. It has been published at many places but the most

1. He says: अत दैयकरणः—शक्तिरेप शब्दसूचिः, तत्पात्र प्रसिद्धशर्पितिभ्यः शुक्लितद्वयाच्चरितः; १ अलङ्कार त तत्पात्रान्तर्गते शुक्लिताचारादिते etc. विवेषिका p. 27-28.

2. Belvalkar: Systems of Sanskrit Grammar p. 49; Pt. Durga Prasada's Introd. to Basagangādharā.

3. Ibid.

well-known edition is that of Nirṇaya Sāgara Press, Bombay. It has been translated into German by R. Schmidt and published at Berlin in 1907(1).

कोविदानन्द is very often referred to in the त्रिवेणिका; but unfortunately it has not as yet seen the light. From the references in त्रिवेणिका we are led to suppose that it covered the same subject and perhaps in fuller details. Our suppositions are corroborated by the description of a MS of this work noticed by Dr. R. G. Bhāndārkar(2). There our author clearly says:—

प्राचां वाचां विचारेण शङ्खपापरनिषयम् ।
करोमि कोविदानन्दं लक्ष्यलक्षणसंयुतम् ॥

We further learn that this **कोविदानन्द** is accompanied by a commentary called **काव्यमित्री**, written by the author himself. Had it been published, it must have been without doubt the best work on the subject. There is another work which also belongs to our author. It is अद्वैतविवेक; We do not know what it is, but as is shown by its title it must probably be a work on Vedānta. At the end of the त्रिवेणिका, he refers to his प्रभापटल from which he quotes two stanzas composed by himself in Harīṇī metre. What this प्रभापटल was, we cannot exactly say. It might have been a work on Tantra. So far as the present writer's knowledge goes, प्रभापटल has not been noticed by any person.

1. I have not been able to get this translation here and so I regret I could not know what the learned translator has to say about Āśādhara and his works.

2. List of Sanskrit MSS. Part I. 1853, Bombay. See on page 68.

Thus our author seems to have been more or less a prolific writer; but unfortunately some of his works have wholly disappeared and others which are extant, have not as yet found an editor.

III THE PRESENT TEXT

The small work of Āśādhara Bhatta called Trīvenikā which is presented herewith, is based on two manuscripts designated here as **कृ** and **ख**.

कृ MS:

This manuscript belongs to the Sarasvati Bhavana Library, Benares. It is written on old country paper in Devanāgari characters. It consists of 18 leaves measuring 10" x 4½" in size with 11 lines on each page and with 30 letters in each line on the average. The scribe seems to have been an ordinary person, for he commits here and there a number of obvious grammatical mistakes. These are so transparent that it was wholly useless to note them in the foot-notes. The manuscript is, however, in a very good condition and this fact undoubtedly reflects a great credit upon the management in the above mentioned Library.

ख MS:

This manuscript belongs to myself. It is a transcript of a manuscript belonging to a certain Pandit of Benares who can not now be found out. A friend of mine got it copied for me. As I never then thought that I might be called upon to edit this work I did not care to get the details of, or myself see, the original. The transcript has been of very great use in settling many points with regard to the readings,

especially as it happens to be more correct and clear than the MS. क.

I take this opportunity of expressing my sincere thanks to Prof. Hardatta S'arma of Delhi for his ready co-operation in preparing a part of the press-copy. But as he is engaged in bringing out the Jayamangalā Tika on Sākhya karikas-a very important work, I could not find it justifiable to take advantage of his obliging nature any more. All credit is due to Pandit Jagannatha Sastri Hosing, the Sadho Lal scholar of the Govt. Sanskrit College, Benares. With his usual diligent habits he has spared no pains in making the present edition what it is. My warm thanks are also due to my highly esteemed friend Pandit Narayana Sastri Khiste of the Sarasvati Bhavana Library whose colossal sāhitya scholarship has been always of substantial help to me. I may also refer to—for it is simply impossible to adequately express—the deep sense of gratitude which I owe to the most revered and learned editor of the Series for his uniformly affectionate kindness to me.

The Benares Hindu University,
शिवरात्रि, १९२१, }
21st Feb. 1925. } BATUK NATH SHARMA.

6月2日人民出版社印行 7月15日由人民出版社代售

॥ श्रीः ॥

श्री आशाधरभट्टकृता

त्रिवेणिका ।

प्रणम्य पार्वतीपुत्रं कोविदानन्दकारिणा ।
आशाधरेण क्रियते पुनर्द्वितिविवेचना ॥ १ ॥

वर्तते शब्दोऽयं प्रवर्ततेऽनयेति द्वितिः । बाहुलकात्करणे
क्तिन् प्रस्त्ययः । हृष्टते शन्यत्राऽपि करणे क्तिन्, यथा-अन्तः-
करणवाचिवुद्दिशब्दे (१)प्रेषवाचकभक्तिशब्दे चेत्यादौ । अत
एव भागवतसुखोधिन्यां धात्वर्यः सेवापत्ययार्थः प्रेषेत्य-
क्तम् । सलिलनाधेन च पूज्येष्वनुरागो भक्तिरित्युपदेश इत्य-
क्तम् । साहित्यदर्पणे तु (२)हृचिशब्दस्याने शक्तिशब्दो
हृष्टयते ॥

शक्तिभक्तिव्यक्तिगद्वाप्यमुनागृदनिर्झराः ।

निर्वाहवन्त्यः सन्त्यव यत्तदेषा त्रिवेणिका ॥ २ ॥

शुक्यते साक्षादभिधीयतेऽनयेति शक्तिः । बाहुलकात् करणे
क्तिन् । भातुनामनेकार्थत्वाच्छब्दनोतेः साक्षादभिधानार्थत्वम् ।
भक्षयते शुक्यार्थः स्वरूप्यतेऽनयेति भक्तिर्लक्षणा । भज्ञो वाम-

(१) शब्दे—इति क० पुस्तके नास्ति ।

(२) अनुवाचि—इति क० पुस्तके पाठः ।

दर्ने इति धातोः करणे क्तिन् । अयवा भज्यते सेव्यतेऽर्थान्तर-
मनयेति भक्तिः । भज सेवायामिति धातोः क्तिन् । व्यज्यते
प्रकटीक्रियतेऽनयेति व्यक्तिर्वर्जना । गूढनिर्झरा सरस्वती ।
एषा दृच्छिविवेचना (१)तिमृणां वेणीनां समादारस्त्रिवेणि त्रि-
वेणीव त्रिवेणिका । अयवा तिस्रो वेण्यो यस्यां सा त्रिवेणी
त्रिवेण्येव त्रिवेणिका । स्वार्थं कन् ॥

काब्यादिषु शब्दजन्यमर्थङ्गानं त्रिविधं—चारु चारुतरं
चारुतमं चेति । तत्र शक्तिजन्यं चारु । यथा ‘पाकं कुरुष्व
पाकार्थम्’ इति । अत्र पाकशब्दस्य शिशुवाचकल्पमन्वयवोधश्च
ख्युत्पञ्चानामेव भासते इति चारुत्वम् । यतु ‘चणकांश्वर्वति
गालिं च ददाति’ इत्यादिग्राम्यवाक्यजन्यमचारु न तत्कविभिरा-
द्विष्टते ॥ लक्षणाजन्यं चारुतरम् । यथा दधिद्रोणक्रयकामेन
किनचित्कश्चिद्गोपालः पृष्ठः—‘मातर्दधि दास्यासि क ते निवास’
इति । तेनोक्तं—‘दास्यामि गङ्गातटे मे घोष’ इति । तच्छ्रुत्वा
दूरात्कथमानेतुं शक्यमित्युपेक्षितः सः । पुनश्चाऽन्यः पृष्ठः—
‘मातर्दधि दास्यासि क ते निवास’ इति । तेनोक्तं—‘दास्यामि
मे गङ्गायां घोष’ इति । तदा नागरिकस्य चेतस्यागतमेतदीय-
मेव दधि ग्राहयिति । यतो गङ्गाप्रवाहनिकटेऽर्य वसुति दृश्ववाता-
दिसङ्गावाद पर्य तापादिचाचा न स्थादिति सुखितपशुजन्य-
त्वात्स्वादुतरं गङ्गाम्यासम्बन्धात्पावनं चेति चारुतरत्वम् । अ-
न्यथा स्वाप्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकः शब्दः प्रयुज्यते ।
यथापि घोषस्य प्रवाहनिकटदृच्छित्वङ्गानं लक्षणाजन्यं तदधिक-
सानं तु व्यञ्जनाजन्यमिति सिद्धान्तः । तथाऽपि व्यञ्जना ल-

(१) एषा दृच्छिविवेचना—हति च० पुस्तके नास्ति ।

क्षणामूलेति लक्षणाजन्यत्वं न हीयते । अत एवेदं लक्षणा-
फलमित्याहुः । अथ फलवतीयं लक्षणा । निरुदलक्षणायाः
शक्तितुलयत्वात्तजन्यं चाहु एव ॥ व्यञ्जनाजन्यं चारुतप्रम् ।
यथा शक्तवजोत्थापने उच्चानिकाभोजनानन्तरमुपविष्टेन राङ्गा
सूपकार आङ्गम्—‘अहो ! शीघ्रं भोजय मृत्यान् यतोऽस्तपर्क’
इति । ततः शब्दशक्तया विवक्षितार्थं इत्यात्वा सूपकारो गतः ।
अथ व्यञ्जनया ब्राह्मणानां ‘सन्ध्यासप्तयो जात’ इति बोधो
जातः । सारथीनां ‘रथयोजनसप्तयो जात’ इति । दीपिकाधा-
रिणां ‘तत्सप्तयो जात’ इति । एवपन्येषां नानाविधो जात इति
चारुतमत्वम् । अत एव निरवधिर्यज्ञोऽर्थः । यद्यपि नापित-
गोपालादीनामपि दीपपद्योतनगोदोऽनादि(१)सप्तयो जात इति
व्यज्ञार्थभानपस्ति तथाऽपि चारुतपत्वं न हीयते, राजसेवका-
नामतिन्तुरत्वात् । चारुतपत्वं वातिचतुरवेदत्वमिति । अथवा
राङ्गो बोधनीयत्वेन ब्राह्मणादयो बुद्धिपत्त्या(२)भिमताः ।
केषां सन्ध्यानादरदर्शनेन क्रोधोत्पत्तेः । अन्येषां तु असङ्गादोष
इति न विरोधः ॥

तृतीविषयभूतार्थास्त्रिविधाः । तत्राऽस्यः शक्त्यो वाच्योऽभि-
षेयो मुख्यार्थेत्युच्यते । द्वितीयो लक्ष्यो लाक्षणिको भास्त्र औ-
पचारिकब्बेति व्यपदिश्यते । तृतीयो व्यज्ञो गम्यः प्रतीको अ-
नित इति व्यवह्रियते ॥

अर्थत्रयानुसारेण शब्दा अपि त्रिविधाः । तत्राऽस्यो
वाचकः शक्तोऽभिधायकश्चेत्युच्यते । द्वितीयो लक्षको लाक्षणिक-

(१) गोदोऽनादि—इति क० पुस्तके वास्ति ।

(२) बुद्धिपत्त्या—इति क० पुस्तके पाठः ।

औपचारिको भाक्तश्चेति व्यपदिश्यते । तृतीयो व्यञ्जको ध्वनि-
नो धोतकः प्रत्यायकश्चेति व्यवह्रियते । तद्वशा(१)त्तिख्लो दृत्यो
भवन्ति । दृत्तिव्यापारः क्रिया चेति पर्यायशब्दाः । तत्राऽऽथा
शक्तिरभिधा मुख्या चेत्युच्यते । द्वितीया लक्षणा भक्तिरूप-
चारश्चेति व्यपदिश्यते । तृतीया व्यञ्जना धोतना प्रत्यायना
चेति व्यवह्रियते । तत्राऽर्थानां योग्यार्थं व्युत्पत्तिः, शब्दानां क-
र्वादिषु द्रुतिः, वाचकानां करणे चेति सम्प्रदायः ॥

दृतित्रयमध्ये सङ्केतग्रहकारणा शक्तिः । सङ्केतस्तु 'अस्मा-
सङ्केतदयमर्थो बोध्य' इति प्रवर्तकोपदेशः । स च शब्दे स्थितो
ज्ञातः सन् अर्थान् विषयीकरोति । तत्र च प्रदृतिनिपित्तानि
गवादिषु गुणः, पाचकादिषु क्रिया, दित्यादिषु संज्ञा चेति ।
अत एव 'चतुष्टयी शब्दानां प्रदृतिः' इति भाष्यकारः । वि-
स्तरस्तु कोविदानन्दे द्रष्टव्यः । सङ्केतस्त्वर्थस्थितं पुरुषज्ञान-
मुत्सार्यं ज्ञातुत्वं जनयति । तत्र शब्दवचनं गता क्रियाऽपि कर-
णं, प्रदीपस्य करणत्वे तत्प्रभावत् । सैव शक्तिः ॥

सा क्रियिषा—योगो रूढिर्थोगसङ्केतिः । न तु तिहन्तं
मुखन्ते चेति द्विविधं, तत्राऽऽथस्य प्रकृतिप्रत्यययोगसङ्केतावात् द्वि-
तीयस्य च 'सर्वमारुपातं नाम' इति निरूक्तवचनात् । यथाक-
थश्चिद्योगसङ्केतादेकं एव भेदं इति सत्यं, निपातादीनां व्युत्प-
त्तिकल्पने प्रक्रियागौरवात् फलाभावात् भेदद्वयं स्वीकार्यमेवेति ।
तथा चोके रसप्रदीपे—

(१) तद्वशास्तिख्लो शू०—इति ख० पुस्तके पाठः ।

भवेतां यदि वृक्षस्य वाजिकर्णौ कथञ्चन ।

तदा रुद्धिं परित्यज्य योगमेव(१) समाश्रयेत्(२) ॥ इति ॥

ननु तहिं रुद्धिरेव मन्तव्या भेदद्वयं च हेयमिति चेन्न, रुद्ध्या केवलया निर्वाहे व्याकरणशः स्मृत्यनारम्भणीयं स्यात्, पाचकार्थर्थ-बोधश्च न स्यात् । योगरुद्धौ तु प्रायेण समपाधान्यम् । क्षचिद्दन्यतरप्राधान्येऽपि न दोषः । यथा 'पद्मानि यस्याग्रसरोरुद्धाणि' इत्यत्र योगप्राधान्यं, तेन पश्चशब्दप्रयोगे पुनरुक्तिदोषो नास्ति । 'उत्पुलकस्थलनलिनी' इत्यत्र रुद्धिरेव प्राधान्यम्, अन्यथा स्थलनलिनीकुमुपस्य सरासिजत्वास्मृत्य इति । तत्राऽवयवयोगप्रधाना योगशक्तिः, सङ्केतप्रसिद्धिप्राधान्यारुद्धिः, उभयप्रधाना योगरुद्धिश्चेति ॥

अथ भेदत्रयस्य क्रमेणोदाहरणानि—तत्र सुपूर्विडन्तयोः 'कृष्णो भवती'त्यादौ प्रकृतिप्रत्ययजन्या योगशक्तिः । नामपदे सनाधन्तधातुपदे च । कृचिद्दितसप्तमैकशेषसनाधन्तधातुरुपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिघानं वृत्तिरिति क्लक्षणम् । तदनुसारात् पञ्चतिधातौ योगशक्तिः क्रमेणोदाहिष्यते—पाचकः कर्तरि, पकः कर्मणि, पाकः भावे, पचनोऽप्तिः करणे, पचनी स्थाली अधिकरणे । विभेत्यस्मादिति भीमः—अपादाने, दानीयो विष इति अव्ययकृतो भावे । इति कुदन्वोदाहरणानि । औपगच्छ, वनी, देवदत्तकः, एकशा, एकशा, सङ्कृत इत्यादितद्वितोदाहरणानि । उपराजं, राजपुरुषः, पञ्चराजं, शूरराजः, राजपुरोहिती, राजपित्रः । 'नस्त्वलु नस्त्वलु चाणः सम्पात्योऽयमस्मिन्', 'नहि नहि

(१) योग पञ्च—इति का० पुस्तके पाठः । (२) रसप्रदीपे तु द्वितीयांशंमन्यथैव हस्यते ।

करिकलभोऽसौ'—अत्र निपातद्वयस्य समासाभावे वीप्सायां 'न
खलु न खलु' 'न हि न हि' इति प्रयोगापत्तेः सुप्तुपेति समासः ।
एवं 'यद्यपि' 'तथापि' 'अथवा' 'यदा' इत्यादौ द्रष्टव्यम् । स-
मासफलन्तु व्यस्तप्रयोगाभावः । इति समासोदाहरणानि ॥
'जगतः पितरौ' 'त्रयो देवाः' 'द्वौ पञ्चान्नौ' इत्येकशेषः ॥ 'चि-
कीर्षेति' 'पण्डितापते' पुत्रकाम्यति' 'प्रासादीयति कुञ्चां भिक्षुः'
इति सनाधन्तोदाहरणानि । इति योगशक्तिः ॥

अथ रूढिः—गच्छतीति गौः, पातीति पिता, गच्छतीति
मङ्गा, पातीति पतिः, पातीति पुमान्—इत्यादौ व्युत्पत्तिकल्पने-
डपि रूढिरेव । अर्थवोधे व्युत्पत्तेरनुपयोगात् । उक्तं च—उणादयो-
डव्युत्पञ्चानि प्रातिपदिकानि । एवं दित्यकपित्यादिशब्दानामपि
'सर्वमाख्यातजं नाम' इति बचनात् व्युत्पत्तिसम्भवेऽपि रूढिरेव ॥

अथ योगरूढिः—युधिष्ठिरः युधि स्थिर इति योगः, ज्येष्ठ-
पाण्डवे रूढिः । वनेचरः वने चर इति योगः, किराते रूढिः ।
पङ्कजं जलजं सरोजमिति योगरूढिः । यद्यपि सङ्केतः सनातनः,
शक्तिस्तु प्रयोगकाले प्रकटीभवतीति निर्णयः कोचिदानन्दे
द्रष्टव्यः, तथाऽपि व्यवहारे शक्तिसङ्केतयोरभेदानिर्देशः ॥

अथ कोचिदानन्दस्य क्रमेण शक्तिग्राहकान्युच्यन्ते—व्या-
करणं, कोशा, निरूपं, मुनिवारू, व्यवहारः, व्याख्यानं, वा-
क्यवोधः, प्रसिद्धर्थपदसमिक्षिः, उपमानम् । तान्युदाहियन्ते—

पार्कं कुरुष्व पाकार्थं चामुण्डां विस्तरे कुरु ।

अजो चिदिस्तं चाऽज्ञेन यजेताऽज्ञार्थवर्षीयः ॥

हिकुलं पद्मरागार्थं तदृणा हिकुलाम्बिका ।

यमम्बेति वदन्त्यार्या अन्येऽङ्गोति स्तुवन्वितं ॥

अत्र पाकमित्यस्य भावे घञनतत्वाद् व्याकरणं शक्तिग्राहकम् । पाकार्थमिति 'पोतः पाकोऽर्थेको दिम्बः पृथुकः शावकः शिथुः' इति कोशात् । अत्राऽर्थेकार्थमित्यर्थे कोशः शक्तिग्राहकः । चण्डमुण्डौ गृहीत्वाऽस्तगता चामुण्डा इत्यत्र निरुक्तं शक्तिग्राहकम्, 'अप्यक्षरसाम्यान्वितूया' इति वचनात् व्युत्पत्तिचिन्तिविज्ञाऽपि अक्षरसाम्यमात्रेणाऽर्थबोधात् । तदुक्तं मार्कपद्मेयपुराणे—

यस्माच्छण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता ।

चामुण्डेति ततो लोके रूपाता देवि ! भविष्यसि ॥ इति ॥

एव—

देवानां सुपशंसत्वादपादामोदरं विदुः ।

इत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । निरुक्तस्याऽस्तवाक्यान्वरत्वाभावाभ प्राचीनैः पृथग्माणितमिति वोध्यम् । विखरे कुरु-विखरो बुद्धिस्तव कुरु चिन्तयेत्यर्थः । अत्र विखरशब्दस्य बुद्धिवाचकत्वे लिङ्गपुराणस्य मुनिवचनं शक्तिग्राहकम् । अजो विधिः । अत्राऽनशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वे विधिपर्यायरूपं व्याख्यानं शक्तिग्राहकम् । ते चाऽजेन छागेन यजेत् । अत्राऽनशब्दस्य छागवाचित्वे पूर्वापरवाक्यशेषः शक्तिग्राहकः । अजार्थर्थमधीः— इत्यत्राऽनशब्दस्य कामवाचकत्वेऽर्थर्थमशब्दयोः सञ्जिधिः शक्तिग्राहकः । हिङ्कुलमिति पश्चरागाभं माणिक्यसहशमित्युपभाने शक्तिग्राहकप् । हिङ्कुला नाम्नी देवी, तदूर्णा हिङ्कुलसहशीस्यत्र तर्येव । याम्बेति वदन्यायां ब्राह्मणादयो यां देवीम्बेति नाम्ना स्तुवन्ति । अन्ये यचनादयोऽल्लेति स्तुवन्ति । अत्र शब्दद्रव्यस्य देवीवाचकत्वे तद्विदां व्यवहारः शक्तिग्राहकः ।

बयवहाराभावादेव वेदोक्तमल्लासूक्तं बहवो ब्राह्मणा न पठन्ति ।
एवमन्यत्राऽपि स्वयमूल्यम् । इति ग्राहकाणि ॥

कोविदानन्दकपेणाऽनेकार्थस्य शब्दस्य प्रकृतर्थे शक्ति-
नियापकान्युच्यन्ते । लिङ्गं, प्रकरणं, फलं, व्यक्तिः, प्रासिद्धमा-
न्तिर्थं, आईन्ती, समर्थना, देशः, कालः, चैष्टा, साहचर्यं, वि-
रुद्धता, संयुक्तत्वं, वियुक्तत्वं, स्वरादयश्चेति । अयोदाहरणानि ।
तत्र लिङ्गं यथा—‘चतुर्षुजं हरिं वन्दे’ इति । ‘चकहस्त’मिति पाठे-
ऽपि चक्रस्य विष्णुलिङ्गत्वप्रस्तयेत । अमाधारणं गमकं लिङ्गमु-
ख्यते, तेन हरिशब्दस्य विष्णौ शक्तिनियम्यते । एवं ‘सदस्त्रा-
सो हरिः सेव्यते’ इत्यत्र शक्ते शक्तिनियम्यते । ‘वज्रहस्त’ इति
पाठेऽपि तथैव । प्राचीनानां ‘कृपितो पकरध्वजः’ इत्युदाहरणं तु
क्षिण्मित्यव्येयम् ॥ प्रकरणं—‘हरिहि निर्गुणः साक्षात्’ इति ।
अत्र पौरीपर्यसम्बन्धरूपेण प्रकरणेन हरिशब्दस्य विष्णौ निय-
म्यते शक्तिः । एवं ‘गुरुर्गीवान् दुरवस्थितः कृतः’ इत्यत्र रे-
णुकां प्रति परशुरामवाक्ये प्रकरणेन गुरुशब्दस्य पितरि शक्ति-
नियम्यते ॥ फलं यथा—‘मुक्तये हरिं भजति’ इत्यत्र मुक्तिरू-
पफलेन हरिशब्दस्य विष्णौ शक्तिनियम्यते । एवं ‘स्थाणुं भ-
ज भवच्छिदे’ इत्यत्र स्थाणुशब्दस्य शम्भौ शक्तिः ॥ व्यक्ति-
र्थया(१)—व्यक्तिर्णापाऽर्थः, स पञ्चविषः—जातिव्यक्तिलिङ्गस-
म्बूल्याकारकभेदात् । तत्र जातिर्थया—‘भद्रनागो महाघनः’ इ-
त्यत्र जातिविशेषवाचिना भद्रशब्देन नागशब्दस्य गजे शक्ति-
नियम्यते । ‘भद्रो मन्दो मूर्गो मिथुनतस्त्रो गजजातयः’ इति
हैमः । व्यक्तिर्थया—‘शिवोपवीतनागेन’ इति वाक्ये गिरो-

(१) व्याक्तिर्थया—हति ज्ञ, पुस्तके नामस्त्रिव ।

पवीतशब्देन शेषे व्यक्तिरुच्यते । तथा च नागशब्दस्य सर्वे शक्तिनियम्यते । लिङ्गं यथा—‘स्वानि शिवं याचति’ इत्यत्र स्वशब्दस्य नपुंसकवृत्तया धने शक्तिः । एवं ‘मित्रो जयति’ इत्यत्र मित्रशब्दस्य पुंस्त्ववृत्तया सूर्ये शक्तिः । संख्या यथा—‘हरिवसति कानने’ इत्यत्र एकत्वेन हरि-शब्दस्य सिंहे शक्तिः(१) । ‘यमौ विक्लोकयन्’ इत्यत्र द्वित्वेन यमशब्दस्य युग्मजाताये शक्तिः । ‘हरयः सन्ति कानने’ इत्यत्र बहुत्वेन हरिशब्दस्य वानरे शक्तिः । कारकं यथा ‘अविभत्टे दुष्टोऽरिहरिणा इतः’ इत्यत्र कर्तृत्वेन हरिशब्दस्य वासुदेवे शक्तिः, तस्य शङ्खासुरहन्त्रत्वात् । ‘अविभत्टे दुष्टं हरिं हरि-हतवान्’ अत्र कर्मत्वेन हरिशब्दस्य वानरे शक्तिः । तत्र हि बलदेवेन द्विरदाख्यो वानरो दतः । यत्तु मात्रः पुंस्त्वादिकमेव उपक्तिमाहूः, तच्चिन्नम् । व्यक्तयते विभक्तया प्रकटीक्रियतेऽसौ व्यक्तिरिति कर्मव्युत्पत्त्या कृत्स्नस्य नामार्थस्य ग्रहणौचित्यात् । ‘पञ्चकं नामार्थः’ इति भाष्यसिद्धान्तात् । प्रसिद्धसाच्चिधयं यथा—‘भक्तवश्यो हरिन्जयति’ अत्र भक्तवश्यपदसाच्चिध्याद्वरिशब्दस्य विष्णौ शक्तिः । एवं ‘हेमखर्जरयोः’ इत्यत्र हेमपदसाच्चिधयेन स्वर्जनस्य रनते शक्तिः । अत एव शक्तिग्राहकबलादप्रसिद्धोऽपि स्वर्जनशब्दः कृचित्प्रयुज्यत इति न दोषः । आईन्ती यथा—‘गुरुरेव परं ब्रह्म’ इत्यत्रौचित्याद् गुरुशब्दस्य ज्ञानदातरि शक्तिः । एवं ‘जीवो जल्पति’ इत्यत्र योग्यतया जीवशब्दस्य वृहस्पतौ शक्तिः, तस्यैव ग्राम्यवचनत्वात् । सर्वथता यथा—‘सुरभिः पिकमादकः’ इत्यत्र कोकिलमदोत्पादनसामर्थ्येन सुर-भिशब्दस्य वसन्ते शक्तिः । एवं ‘राजा ग्रामधनमदः’ इत्यत्र

(१) चृतिः—इति ख. पुस्तके पाठः ।

विच्चसामधर्येन राजशब्दस्य त्रये शक्तिः । देशो यथा—‘वैकुण्ठे हरिंजपति’ इत्यत्र वैकुण्ठरूपदेशेन हरिशब्दस्य विष्णौ शक्तिः । एवं ‘शम्याप्रासाथपे कृष्णम्’ इत्यत्र शम्याप्रासरूपदेशेन कृष्णशब्दस्य वेदव्यासे शक्तिः । कालो यथा—‘दिवा विभावसुर्याति’ इत्यत्र दिवसरूपकालेन सूर्ये विभावसुशब्दस्य शक्तिः । रात्राविति पाठे वन्हौ । चेष्टा यथा—‘इयं गौर्वमेति दर्शयति’ इत्यत्र हस्तचेष्टया सर्वनामबोधितया गोशब्दस्य धेनौ शक्तिः । अथमिति पाठे गोशब्दस्य वृषभे शक्तिः । साहचर्यं यथा—‘पार्यकृष्णौ रथे स्थितौ’ इत्यत्र कृष्णपदसाहचर्यात्पार्यशब्दस्य जिष्णौ शक्तिः । एवं पार्यसाहचर्यात् कृष्णशब्दस्य विष्णौ शक्तिः । विरुद्धता यथा—‘रामोऽर्जुनकृलान्तकः’ अत्र विरुद्धतया रामशब्दस्य भार्गवे शक्तिः । तत एवाऽर्जुनशब्दस्य कार्तवीर्ये । वियुक्तत्वं यथा—‘जयिनौ हरिणौ हरिश्राघवौ’ अत्र हरिशब्दस्य राघवसंयुक्तत्वेन सुयीवाख्ये कीवे शक्तिनियम्यते । ततश्च राघवशब्दस्य रामे । वियुक्तत्वं यथा—‘रामः सीता स्मरन दूनः’ हति वाक्ये रामशब्दस्य सीतावियुक्तत्वेन राघवे शक्तिः । सीतायाच्च जानकयाम् । स्वरो यथा—‘सुधाकरसुहृदकश्चहृषिपङ्कज-वैरिणी’ इत्यत्र पदद्वयेन तत्पुरुषस्वरोचारणेन वक्त्रे हृषीं च भाषान्येन शक्तिः । वहुवीहिस्वरपाठे तु सुधाकरपङ्कजयोः प्राप्तान्येनेति । चम्तुतस्तु काल्यपार्गे स्वरो न गण्यते ‘स्वरसंस्कारयोऽनन्दसि नियमः’ हति प्राप्तिशाल्यवचनात् । एषामनेकेषां चेष्टने ‘दानाधिक्यात्कलाधिक्य’मिति न्यायेन सौकर्यातिशयः ॥

किं चैव त्रिविधानामपि शब्दानां मयोगे सङ्केतरूपदिवि-

भिन्ना प्रयोगरूपिरस्ति । सा च सम्प्रदायरुह्णि, कविरुद्दिः, व्य-
वहाररुद्दिश्वेति । तदभावे हि वाचकप्रयोगो न भवति । यथा—न
हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते, गत्यर्थो हन्तिश्च । अत एव नैषधे—

भद्रकुं प्रभुव्याकरणस्य दर्पे पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।

शशो यदस्यास्तीति शशी, ततो मृगो यस्यास्तीति मृगी
नोक्तः । मत्कुतेऽवैतविवेके च—

मृगाङ्कत्वेऽपि न मृगी शशाङ्कत्वाच्छशीति तु ।

चन्द्रमा । कथितस्तत्र रुद्रेरन्यन्न कारणम् ॥ इति ।

अस्या रुद्रेर्दर्पभञ्जने प्रसिद्धार्थपदसञ्चितिरुपं शक्तिग्राहकं
शक्तिनियामकं च समर्थभावं भजतः । यथा—‘यस्य वेष्मनि
खर्जूरम्’ इति वाक्ये रजतवाचकखर्जूरशब्दप्रयोगः अन्यभावाद्
दोषत्वेनाऽभिमतः ।

यस्य गेहे हिरण्यं च खर्जूरं च कुताङ्कतम् ।

स कथं दीनवदनो याचेदन्यं धनोन्मदम् ॥

इति पाठान्तरकल्पने हिरण्यपदसञ्चितिः कुताङ्कतपदस-
ञ्चितिश्च खर्जूरशब्दस्य रजतवाचकत्वबोधनसमर्थाविति । वद्ध-
क्लेन दोषोद्धारः सुकरः । कुचिज्ञ पदान्तरसञ्चितिवक्लेन शब्द-
प्रयोगाभावेऽपि तच्छक्तिरर्थं बोधयति । यथा—‘हे राम माँ पाहि’
इत्पत्र सम्बोधनपृ । मध्यपुरुषसञ्चितिवक्लेन युष्मच्छब्दोऽप्या-
हियते । अत्र ‘युष्मशुपपदे’ इत्यादिसूत्रं प्रपाणम् । अत एवाऽह
वामनः—‘विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्त्वा सागराम्बरवत्’
हति । अस्मादेव इषापकात् द्विविधोऽप्यध्याहारः समूक्तः ॥

इति श्री आशाधारभष्टुतायां त्रिवेणिकार्थां प्रथमं
शक्तिविवेचनापकरणम् ॥

अथ लक्षणा । शक्यसम्बन्धसहकारिणी दृच्छलक्षणा । सा च शब्दध्यापारत्वाच्छब्दनिष्ठा मुख्यार्थवाधे सति तत्सम्बन्धनिष्ठार्थं विषयीकरोति । सम्बन्धश्च मुख्यार्थं प्राधान्येन वर्तमानोऽपि लक्ष्यार्थमाश्रयति । शक्यसम्बन्धो यद्यपि शब्देऽपि वर्तते तथाऽपि लक्षणायामप्रयोजकः ॥

सा च त्रिविधा—जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा च । यत्सत्त्वे शब्दः शक्यार्थं जहाति सा जहल्लक्षणा । न जहाति चेदजहल्लक्षणा । तदुभययुक्ता जहदजहल्लक्षणा । त्रिविधाऽपि पुनर्द्विविधा—निरुद्धा फलवती च । शक्तिवत्कोशादौ प्रसिद्धा निरुद्धा । इयं च मुख्यार्थवाधे प्रवर्तते इति शक्तिं विशेषः । एषाऽनादिलक्षणेत्याहुः । फलवती तु व्यङ्ग्यार्थप्रतीतये प्रवर्तिता । सा चाऽनुनिकलक्षणेत्याहुः । अस्याः फलं तु व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः । तत्क्वचिद् गृहं वक्षचिदगृहं चेति द्विविधम् । गृहं सहदयमात्रवेद्यम् । अगृहं तु सर्वजनवेद्यम् ॥ पुनरपि कल्पणा द्विविधा—व्याख्यिकरणविषया समानाख्यिकरणविषया चेति । यत्र व्याख्यिकरणपदं तात्पर्यग्राहकं सा व्याख्यिकरणविषया । यत्र च समानाख्यिकरणपदं तात्पर्यग्राहकं सा समानाख्यिकरणविषया । मुख्यार्थवाधकं तात्पर्यग्राहकं तदेव लक्षणग्राहकमित्युच्यते । पुनरपि गौणी शुद्धा चेतेवा द्विविधा । साहृदयसम्बन्धे सति गौणी । तद्विभ्वसम्बन्धे सति शुद्धा । सम्बन्धश्चाऽनेकविधः । सम्प्रदायक्रमेणोदाहरणानि । ‘गङ्गायां घोषः’ इति । अत्र गङ्गाशब्देन तच्चिरे त्वाख्यिकरणविषया फलवती जहल्लक्षणा । घोषपदं तात्पर्यग्राहकम् । फलं तु शेत्यपादनत्वप्रतीतिः । केचिच्चु तीरं साधीपक (१)आधारसम्पर्य

(१) साम्राज्यिकाधार०—इति अ० पुस्तके पाठः ।

इत्याहुः । एवं 'द्वैतवने युधिष्ठिरं सपाययौ' इत्यत्र सरोविशेषवाचिना द्वैतवनशब्देन तत्त्वीरे व्यधिकरणविषया फलवती जहलक्षणा । युधिष्ठिरसमागमस्तात्पर्यग्राहकः । फलं तु विविक्तताप्रतीतिः । 'यत्र द्वैतवने सर' इति भारतोक्तेः । केचित्तु द्वैतवने निष्ठां लक्षणेत्याहुः । तथा चोक्तं भारते—

येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः सपाभिलक्ष्यते ।

तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहूर्पनीषिणः ॥ इति ॥

निरूढलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वाद्वाच्यमित्युक्तम् । काव्यप्रदीपे च—

यज्ञामा यत्र चैत्यादिर्विषयोऽपि स ताहृष्टः ॥ इति ॥

'छत्रिणो यान्ति' इत्यत्र छत्रधारिवाचिना छत्रिशब्देन तत्सहचरेष्वच्छत्रिष्वपि व्यधिकरणविषया फलवत्यजहलक्षणा । षड्हृत्वं तात्पर्यग्राहकम् । फलं तु छत्रिमुख्यत्वप्रतीतिः । 'काकेभ्यो दधि रहयताम्' इत्यत्र काकशब्देन दध्युपघातकामात्रे फलवत्यजहलक्षणा । फलं तु काकदुष्टप्रतीतिः । 'राजा गच्छति' इत्यत्र राजशब्देन गजतुरसादिफलवत्यजहलक्षणा । फलं तु राजप्रसिद्धिप्रतीतिः । 'घनुर्भृतः संपत्ति लब्धकीर्तयः' इत्यत्र घनुर्भृतेनाऽऽयुधसामान्ये फलवत्यजहलक्षणा । एवं 'व्राणंगग्रामा'दिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

अथ फलवती जहदजहलक्षणा । इयेव भागत्यागलक्षणेत्याहुः । 'पश्चूनवक्ति' इत्यत्र पशुशब्देन तज्ज्वेषु फलवती जहदजहलक्षणा । फलं तु सकलतदात्मसंस्कारप्रतीतिः । एवं 'वीहीनं प्रोक्षति' इत्यादाच्यपि इषेषम् । 'कर्णावतंसः' इत्यत्र

कर्णभरणवाचिनाऽवतंसशब्देन भूषणमात्रे फलवती याग-
त्यागलक्षणा । फलं च तत्र स्थितत्वप्रतीतिः । 'वंशकरीरनीलैः'
इत्यत्र वंशाङ्कुरवाचिना करीरशब्देनाऽङ्कुरमात्रं लक्ष्यते । फलं
तु चारुत्वप्रतीतिः । 'हिमोद्युवंशस्य करीरमेव मास्' इति नल-
वाक्येऽपि तथैव । 'करिकलभः' इत्यत्र इस्तिवालकवाचिक-
लभशब्देन वालकमात्रं लक्ष्यते । तत्फलं तु पीढिप्रतीतिः ।
अत एव 'एकार्थं पदमपयोजयम्' इत्युक्त्वा करिकलभकर्णवितंसा-
दिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोष इत्याह वामनः । केचित्तु
कलभादिष्ठे लक्षणा नास्ति विशिष्टवाचकत्वाभावात् । 'कल-
भः करिषोतः स्यात्' इति कोशो कर्णादिसम्बन्धाभिधानं
प्रयोगङ्कुटिप्रदर्शनार्थमित्याहुः । तेन 'भ्रमरकलभौ कर्णयुग-
लपू' इति शङ्करस्वामिप्रयोगे लक्षणा न स्यात् । वस्तुतस्तु
प्रयोगङ्कुटिक्लोकसिद्धेति कोशादौ तन्निर्देशोऽनावश्यकः । तेन
यथोक्तमेव साधु । 'स कीचकैः' इत्यत्र कीचकशब्देन वेणुमात्रे
फलवती यागत्यागलक्षणा । फलं तु चारुशब्दोत्पत्तिप्रतीतिः ।
अन्यथा वेणुमेव बूथात् । अत एव वामनः—'विशिष्टवाच-
कानां पटानां विशेषणविशेषान्यतरसमवधाने सति विशेष-
विशेषणान्यतरमात्रपरता 'ग्राहा' इति । 'पुस्तकोक्तिः' 'पुस्तकः'
इत्यादिषु विशेषणमात्रे इयमेव लक्षणा । तथा च वामनः—
'सविशेषणे हि विधिनिषेधो सति विशेषणे वाचे विशेष्यसु-
पसङ्क्रामतः, 'सति विशेष्ये वाचे विशेषणमुपसङ्क्रामतः' ।
'वंशाङ्कुरश्चारुरस्ति' इत्यत्र विशेषणमात्रे लक्षणेऽप्यमेव ॥

अथाऽगृहफला । यद्यप्यगृहफलाऽनावश्यव वक्तव्या तथा-
ऽपि प्राचीनानुसारेणोच्चते । 'गद्यामिदं पीढियिष्यति किं
तदेवाऽप्य कथयिष्यति' इत्यत्र कथनशब्देन वोधनमात्रेऽगृह-

फला । फलं तु सुखयिष्यतीति प्रतीतिः ॥ 'वसन्तस्तरुद्धर्तय-
ति' इत्यत्र वसन्तशब्देन तद्विनिमारुतेऽगृहफला जहलक्षणा ।
फलं तु मन्दगत्या तरुचारुतापादकत्वप्रतीतिः ॥ 'फलिता रम्भा
जतानाहयति'(१) अत्र रम्भाशब्देन तच्छिरोभागेऽगृहफला
जहदजहलक्षणा । फलं तु फलस्वादुताप्रतीतिः, भूरित्वप्रती-
तिश्च ॥ काव्यप्रकाशे भागत्यागलक्षणा नास्ति जहलक्षणा-
प्रतीतिर्भवात् ॥

अथ समानाधिकरणविषया सारोपा साध्यवसाना च
कार्यकारणभावादौ शुद्धा जहलक्षणा । यथा-'आयुर्षृतम्,
आयुरेवेदम्' इत्यत्र शुद्धा फलवती जहलक्षणा । फलं त्वसा-
धारणकार्यकारित्वप्रतीतिः ॥ एवं तात्स्थ्यात्ताच्छब्दयम्-'क-
लिङ्गः साहसिकः' ॥ तादृथ्यात्ताच्छब्दयम्-'इन्द्रार्था स्थूला
इन्द्रः' ॥ स्वस्वामिभावात्ताच्छब्दयम्-'राजकीयपुरुषो राजा' ॥
साहृथ्यसम्बन्धे तु गौणी अजहलक्षणा । यथा-'मुखचन्द्र-
श्चन्द्र एवाऽयम्' । 'गौर्बाहीको गौरेवाऽयम्' । 'अग्निर्मीषय-
कोऽग्निरेवाऽयम्' । 'पणितोऽयमपरः सूर्यः सूर्य एवाऽयम्' ।
'सिंहो देवदत्तः सिंह एवाऽयम्' इत्यादिष्वजहलक्षणा, पूर्वा-
र्थाऽपरित्यागेन गुणक्षयाधिकार्यग्रहणात् ॥ अवयवाऽवयवि-
भावे च जहदजहलक्षणा । यथा-'अग्रसानुषु अग्रहस्तः, ह-
स्तांगः, अग्रपादः, अग्रसेना' इत्यादिषु । फलं तु महर्वादिप्रती-
तिः ॥ निरुद्धा यथा-'रवौ नीलं बुधे पीतम्' इत्यत्र रविबुध-
शब्दाभ्यां तद्वारयोनिरुद्धा जहलक्षणा । 'मातृविद्धो गणेश्वरः'
इत्यादौ मातृशब्देन दृतीया गणेशशब्देन चतुर्थी लक्ष्यते ।

(१) जनान्वाहयति-इति क० पुस्तके पाठः ।

इवं च माणप्रदार्थित्वात् फलवतीति केचित् । ‘यमो न गमने
शस्तः’ इह यमशब्देन भरणीनक्षत्रं लक्ष्यते । तत्राऽपि पक्षद्वा-
यम् । ‘हस्तिहस्तः करिकुम्भः’ अत्र हस्तकुम्भशब्दाभ्यां सा-
हृष्टाच्छुण्डायां विरःपिण्डयोश्च निरुदा जहलक्षणा । ‘वा-
णेरवैश्च हायनैः’ इत्यत्र वाणशब्देन पञ्चसङ्ख्यारूपगुणसा-
हृष्टात्पञ्च हायनानि लक्ष्यन्ते । एवमश्वशब्देन सप्त । केचित्तु
वाणाच्छब्दाभ्यां द्रव्यफृपाभ्यां पञ्चसप्तसङ्ख्ययोर्क्षणा । ततश्च
हायनेषु लक्षणेत्याहुः । अन्ये तु वाणशब्देन स्परणवाणेषु
लक्षणा ततश्च सङ्ख्यायां ततो हायने इत्याहुः । एवमश्वश-
ब्देन सूर्याखेषु, शेषे तु ल्यम् ॥

अथ निरुदा॑जहलक्षणा । ‘इवेतो धावति’ इत्यत्र गुण-
वाचिना इवेतशब्देन तदाश्रयणे हयादौ निरुदा॑जहलक्षणा ।
‘गुणे युक्तादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति’ इत्यमरकोशो-
क्षेः । केचित्तु इवेतो वर्णो॑स्यास्तीति इवेतः । अस्त्वयेषं पतुषं ।
“गुणवचनेभ्यो मतुषो लुगिष्यते” इति तस्य लुकि शक्ति-
रेवेत्याहुः । ‘मञ्चाः क्रोशान्ति’ इत्यत्र मञ्चशब्देन तत्रस्या ल-
क्ष्यन्ते । अत्र फलविवक्षायां तु ‘तात्पर्याद्विशेषावगतिः’ इति
न्यायेन फलवत्यपि भवति । एवं ‘कुन्ताः पविशान्ति’ ‘यषुपः
प्रविशान्ति’ इत्यादावपि ज्ञेयस् । ‘द्रोणो व्रीहिः’ अत्र द्रोणरूप-
मानपात्रण परिच्छिक्षे त्रीही द्रोणशब्दो लाक्षणिकः । वैषा-
करणास्तु परिमाणं विभक्ष्यर्थ इत्याहुः । वस्तुतस्तु सामान्य-
कारण परिमाणं शक्यार्थः । द्रोणरूपविशेषाकारणं लक्ष्यार्थं
एव । ‘सुरद्विषशान्द्रपसी सुषेष’ इत्यत्रा॑सुरसामान्यवाचिना
सुरद्विदशब्देन राहुरूपं विशेषो लक्ष्यते । ‘निर्विशेषं न सामान्यं

विशेषा च तदुक्तिः ॥ इति न्यायादिवेषार्थलक्षणायां सामान्यार्थो नास्ति । 'तदा निवद्वावृपपत्त्वं लक्षणः' इत्यत्र सरोविशेषवाच्चिज्ञा पद्मलक्षणदेन तत्समानं लक्ष्यते । अत्राऽनुकृत्यायेन न चिन्हेष्वार्थत्वागः । लक्षणां विना समुद्रतुलयोक्तिर्न श्यात् ॥

अथ निरुद्वा जहदजहललक्षणा । 'गृहं संयाणिं' अत्र गृह-पञ्चदेन तदेकदेशे निरुद्वा जहदजहललक्षणा । एवं 'कुमुखी-तदुपम्' इत्यादावपि । अथ 'सोऽयं देवदत्तः' अत्र पूर्वकालोत्तरकालवर्तित्वपरित्यागेन देवदत्तमात्रं लक्ष्यते । एवं 'शिवोऽहं' 'सोऽहं' 'तत्त्वपरिसि' इत्यादावपि ॥

अथ लक्षणाप्रयोजकः सम्बन्धो निरूप्यते । स त्रिविषः— संयोगः, सम्यवायो, विशिष्टकुदियोग्यमेति । 'सम्बन्धकुदिजनका सम्बन्धः' इति तद्वाख्यम् । तत्र द्वन्द्ययोरेव संयुक्तकुदिते-तुः संयोगो गुणविशेषः । स नामाविषः । 'आत्मानमछान्तुरोति' अत्राऽन्तस्त्रशब्देन तत्संयोगि वारीरं लक्ष्यते । व्याप्त्यक्षायकमावसंयोगोऽयम् । 'वेट मावः सुशेरते' अत्र वटशब्देन तत्संयोगि भूतार्थं लक्ष्यते । तत्र सामीप्यं सम्बन्धः । काचिच्चु सामीप्यं तत्संयोग्य इत्याहुः । 'षट्ठापत्तः' अत्र षट्ठावाङ्मेन तदुपकलिता गमा लक्ष्यन्ते । शार्यसारकभावव तम्बन्धः । 'गणकी लेखकी' अत्र गणकलेखकशब्दः । इवां तत्पत्त्वां लक्ष्यते । भर्तुमार्यात्मं च सम्बन्धः । 'पुंयोगादार्थयायाद्' इति ढीए । त्रीपुंयसयोर्भिरस्थानावस्थानेभ्ये विवाहकाले हस्तयोजनजनन्या संयोगो पावजीवन (१) निर्वतते । भर्तुमार्यात्मेतेष्वी संयुक्तकाविति षीजनकम्भात्, यज्ञादी सहायिकारात् । 'सैन्यसुग्रीववाहनः' अत्रोपलक्षणेन मेघपुष्पवल्ला-

(१) यावजीवनं निर्वतते—इत्युभयपुस्तकसंमतः पाठः ।

हकारपि गृह्णते । तदग्रिमस्तोके 'ते हया वासुदेवस्य' इति चहुत्वशब्दात् । साहचर्यं च सम्बन्धः । 'इपालः स्वसोरथाऽग्रहीत्'
इत्यत्र स्वसा च स्वसा च स्वपारौ तयोः । अत्र द्वितीयस्वस्थ-
ब्देन तत्त्विक्लक्षणे पद्मादिकु साहचर्यात् । एवं 'मध्यमयोः पूर्व-
सदर्णः' अत्राऽपरेण ग्रथमाशब्देन द्वितीया लक्ष्यते साहचर्यात्,
शब्दस्य द्रव्यस्वाच । 'गहनेन निषादग्रामो भ्रष्टित्' अत्र ग्रामवा-
देन ग्रामवासिनो जना लक्ष्यन्ते । आशाराघेयभावस्य सम्ब-
न्धः । 'सेतुबन्धे नरः स्त्रात्मा' इत्यत्र सेतुबन्धशब्देन तदापारा-
समुद्रो लक्ष्यते । आघेयाधारभावः(१) सामीर्प्यं वा सम्बन्धः ।
एवमन्यत्राऽप्यत्रम् ॥

नित्यसम्बन्धः समवायः । स पञ्चानिधिः—अवयवावयविभा-
वो, गुणगुणिभावः, क्रियाक्रियावज्ञावो, जातिव्यक्तिभावो, वि-
केषणनित्यद्रूप्यभावव्येति । क्रमेणोदाऽहरणानि यथा—'आखाय-
गो वनपूरा'(२) इह शास्त्राशब्देन तरुर्लक्ष्यते अवयवावयविभावस-
म्बन्धात् । एनाशब्देनाऽपि तर्चेत् । न हि वानरस्य केवलायाः
स्त्राखायाः सकले वने वा निषतः स्त्रातः । एषो तु निषत इति ।
‘सैन्यानि सोमान्वयमन्वयमूर्त्वं न ते- मनोरन्वययमन्वयत्’ इह
वंशवाचिनाऽन्वयशब्देन तदेकावयवो लक्ष्यते । एवं 'रघुणाम
म्बयं लक्ष्ये' 'निषद्यमाना यदुभिः कथमित्' इह रघुयदुष्मदा-
र्थाः तदवयवाः लक्ष्यन्ते । 'सन्तानो हि शरीरानवयः' इति चर्म-
साङ्गः ॥ 'ओर्बीः पूर्वी' इत्प्रवौर्वशब्देन पूर्वत्वेन स्वीकृतो व-
दयाविर्लक्ष्यते, पूर्वी पूर्वुना पुन्नीत्वेन स्वीकृता भूमिष्ठ च-

(१) आशाराघेयभावः—इति—क० पुस्तके पाठः ।

(२) शास्त्रासुमो चेत्सुणः—इति क० पुस्तके पाठः ।

श्वयते । 'पुयोगादाखणायाम्' इति दीप् ॥ 'देवकया सूर्यया सार्थम्' इहाऽप्युक्तमूवेण दीप् । देवकपुत्रीत्वात्मूर्धेति तदभिवानम् । न हु मूर्धाशब्दो न चोढावाचकः । एवं कुन्तीशब्दोऽपि, 'कुन्ती' प्रीजपुत्रीत्वादित्पादि स्वयमूर्धम् ॥ गुणगुणिमात्रो यथा—'सुरभिषु फलेषु मानसम्' इह सुरभिषुब्देन सुगन्धवाचिना वदात्रयीभूतफलानि लक्ष्यते । गुणगुणिमावस्थ सम्बन्धः । 'किञ्चित्तिरेऽपि पश्यति' इत्यत्र तु न लक्षणा, किञ्चित्तिरशब्दस्य 'कीर्ते गुणे तदूदर्थाः' इति शब्दोके उमरसिंहेन द्रव्यवाचित्वाऽभिवानात् । 'शर्करामाह्नादयति' इत्यत्र शर्कराशब्देन तदूतमासु वैगुणो लक्ष्यते । गुणगुणिमात्रोऽत्र सम्बन्धः । क्रियाक्रियामात्रात्रो यथा—'पश्य घृणो धावति' इति । अत्र धावतीति क्रियापदेन क्रियाविशिष्टो घृणो लक्ष्यते । 'क्रिया नामेवत्यन्ताहात्' इति भावात्यकारेतत्या(१) तदर्थेनासम्बन्धवात् । क्रियाक्रियावद्भावः सम्बन्धः । एवं 'नृत्यं पश्यति देवयापाः' इत्यादावभि । 'भैर्वः शूयन्ते' अत्र भैरवाशब्देन तदूर्धिते लक्ष्यते । सम्बन्धस्तु स एव । भैर्वकावागुणित्वं वास्तवस्य च गुणत्वमिति गुणगुणिमात्रः । 'पुरुषं जिवति' तदून्ते शूक्रात्मात्यर्थः पुण्यस्य पृथ्वीयत्वात् । गन्धेन सह गुणगुणिमात्रः । तदून्ते जिवतीत्पाद न लक्षणा । क्रियापदे तु भागात्यागलक्षणा, उपादानमात्रार्थत्वात् । जातिव्यक्तिमावस्थ यथा—'सज्जनातिहृदियाप भुजाभ्याम्' इत्यत्र सज्जनातिशब्देन तदात्रयीभूताभ्यक्तयो लक्ष्यते । जातिव्यक्तिमावस्थ सम्बन्धः । 'न जाहु

(१) क्रिया नामेवत्यस्तापरद्वैति भाग्यात्तद०—इति० अ०
पुस्तके पाठः ।

ब्राह्मणं हन्यात् । इह व्यक्तिपरेण ब्राह्मणशब्देन तत्समवेता जानिर्लक्ष्यते । अन्यथा सर्वेषामव्ययत्वं ह्यात् । सम्बन्धस्तुक पूर्व । सामान्यविशेषभावोऽप्येवमेव । केचित्तु 'बहुत्रपा'पुकं सामान्यस्, अल्पच्यापकं विशेषः । इति लक्षयित्वा तदतिरिक्तम् पि सामान्यविशेषभावमाहुः । यथा—'जनेत यूनः स्तुवता' इत्यत्र यून इत्यनेत यौवनविशिष्टा राजानो लक्ष्यन्ते । 'निर्दर्शनं नैषधम्' इति न लेपति निर्देशात् । 'अदेवमातुकाः कुरवा' अब्राह्मदेवमातुकशब्देन नदीमातुकाः लक्ष्यन्ते । अन्यथा देवत्रपमातुरदिका इत्यर्थः ह्यात् । सामान्यविशेषभावश्च सम्बन्धः । यतो देवमातुकभित्राः कृपादिमातुकाः अपि देशा भवन्ति । पूर्व 'असितयापिनीष्वनीलवाजिनम्' इत्यादावपि दृष्ट्यम् । विशेष-निर्देशदृष्ट्यभावो यथा—'त एव कालेन दुरत्ययेन ते' अप्त्र कालेनेति भावप्रभावान्निर्देशस्तेन निर्देशदृष्ट्यय एव कालक्षय सम्बन्धम् इति तार्किकाः । बहुशादिष्वमनेन विशिष्टहुद्दिक्षत्ययते स विशिष्टहुद्दिक्षकाः । स लानाविधिः । तत्र अन्यजनकमावो यथा—'विविदेत्तुरहेतुरागसाम्' अत्राऽग्निशब्देन तत्त्वान्यं दुर्यशो छ-स्पृष्टे, तेन दुर्यशसामेष्वतुर्यसिद्ध इति । एवं 'सुनिषिः इष्टता' अत्र समुत्तशब्देन तत्त्वान्ये कथने लक्षणा । 'मुनयो निषुः' अत्र निषुरित्यनेन तरतुता ग्रन्था लक्षण्यते । 'अपिस्येकासार्ह च-का' इति वाक्ये ब्रह्मशब्देन ब्रह्मचाचक्षिप्तयोः लक्ष्यते । विशेषाविशेषभावश्चात्य सम्बन्धः । 'काकः काकः पिकः पिकः' इत्यत्र काकपिकशब्दाभ्यामुक्तसम्बन्धेन निन्द्रास्तुगी लक्ष्येते । 'घनुर्भृता इस्तवता पृष्ठतका' इह इस्तशब्देन प्रशस्ता हस्ता लक्ष्यन्ते । एवं 'रामस्य मात्रमस्ति' इत्यादौ उपर्याप्ते किञ्चिद्दृष्ट्य गमयति । अत्र विशेषणविशेषभावः सम्बन्धः । 'हरिं-

शः श्रूयते' 'रघुवंशः पठ्यते' इत्यादौ हरिवंशरघुवंशशब्दाङ्कात्
तत्पतिपादकपीर्णन्ययोर्लक्षणा । वर्णवर्णभावः सम्बन्धः । 'कु-
मारकिशतनवधाः पठनीयाः' अवाऽपि वर्णनामभिस्तद्वर्जका
ग्रन्था लेख्यन्ते । नामेकदेशेन समस्तनामग्रहणे चदेववावध-
विभावोऽस्तु । 'अनुकूलं भाषते' इहाऽपि कूलपनुगतमनुकूल-
पिति व्युत्पत्या तीरलग्नं नदीनलं वाचयम् । तत्साहृष्टाद्वचने
लक्षणा । उपमानोपमेयभावः सम्बन्धः । 'विलोपं वक्ति' अन्न
विपरीते लोप विलोपमिति व्युत्पत्या वक्तीकृते विलोपे शास्त्र-
म्, तत्साहृष्टाद्वचने लक्षणा । 'सप्तीषं गतः' सप्तुता आप्तो य-
स्मितिं व्युत्पत्या 'व्यन्तरपसमेष्यः' इत्यकारस्पेकारा ।
सुलभं जलस्थाने ताच्यम्, तत्साहृष्टात्पावर्षवतिनि प्रदेशे लक्ष-
णा । एवं सक्षम्यानवराणि स्वयं विभावनीयानि । मायो न्या-
यज्ञास्त्रानुसारादिवं विवेचना । अवश्ववाचयविभावस्य च-
र्यकारणभावस्य सामान्यविशेषभावस्य च द्वैविध्येऽपि न व्योगः ॥

यत्र विविधे साक्षात् सम्बन्धे सर्वत्र लक्षणेति न विषयः ।
यत्पक्षे संयुक्तसमवायादिव परमपरासम्बन्धस्याऽपि लक्षितल-
क्षणादामुपयोगदर्शनात् । तथा लक्षितेन लक्षणया यहीतेन ज्ञान-
हादिक्षबन्देन द्विरेफादौ पदपदपिण्डादौ लक्षणा लक्षितलक्षणे-
त्पुच्यते । तत्र द्विरेफशब्दो ही रेहो यस्मितिनि व्युत्पत्य
योगिको न तु योगस्त्रो ज्ञानसम्बद्धपरतपा ययोगाऽदर्शनात् ।
तेन 'निर्झरगुर्जरविर्जरा' दिसकलरेफद्वयान्वितसम्बद्धसाधारण-
शास्त्री न तु केवल ज्ञानपरः । तत्र सामान्यविशेषावसम्बन्धेन
भूमिकादो लक्षणिकः । यथा—'मुमिषमिषुलता निनीषो
योः' इत्यत्र मुमिषमिषुलतो नृशतिष्ठनो लक्षणिकः । 'नृष्टिमिष्ट-

तिरहेण सा भुः' इति प्रयोगदर्शनात् । अथ वाच्यवाचकभावेन लक्षणायाऽपेदारोपात् अमरशब्दलक्षितपदपदे द्विरेफशब्दस्थोकसीत्या लक्षितलक्षणा । तत्र सम्बन्धद्वयसम्भवात्परम्परासम्भवः । एवं यत्र नामेकदेवो नामपात्रग्रहणं तत्राऽवच्यवाचयविभावसम्बन्धेन समग्रशब्दे लक्षणा । ततस्तदर्थे वाच्यवाचकभावेनेति शोध्यम् । यथा—‘आपाकासितप्रेषु’ इति । इहाऽऽपाकेतिलक्ष्यदावयैरावादभाद्रपदकार्तिकावयविनो लक्षणेन । ततस्तदर्थमुत्तमामासा इति । एवं ‘भीषो’ ‘भीषसेनः’ इत्यादापि ग्रह्यत्वम् । व्याकरणपते सु “विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरयोर्भी लोपो वक्तव्यः” इति भीषादिषु शक्तिरेत् । व्यतिरेकलक्षणायामपि परम्परासम्बन्ध एव । ‘नयेन जेतुं जगतीं सुयोगेन’ इत्यत्र सुषोधनशब्देन दुर्बोधनशब्दे लक्षणा । ततस्तद्वाच्ये राहिणि, इति विवेकात् । एवं ‘साधु इति ! पुनः साधु’ इत्यादापि शोध्यम् ॥

अथ गीण्यो विशेषः । गीणकल्पणायामपि परम्परासम्बन्ध, उपमानोपमेयमर्मायापमेदारोपानन्तरे हितीयकल्पणाशब्देः । तत्र ‘राजेन्द्रः’ ‘राजेन्द्रुः’ ‘नृसनिता’ ‘नृसोमः’ ‘सूपालसिंहः’ इत्यादाऽप्यमितसमाप्ते व्यस्तोपमायां समस्तपदे च लक्षणावास्ति । समाप्ते लक्ष्य विशेषं शक्तिः प्रकृत्यशब्दद्वयिति । शब्दार्थात् एवकारार्थात् च समाप्तकल्पा निर्बाहादिति प्राप्तः । यथापि सिद्धान्तकामुख्याम्—‘इ गूर्वपदे तत्सदृशं लक्षणि-क्षम्’ इत्युक्तं, तथाऽपि लाक्षणिकसहस्रमिति तदर्थाश्रयणेन समाप्तशक्तिविवरणैव तत्राऽनुसन्धेयः । यस्यथा इत्यसिद्धान्तशब्दाप्तेः ॥ ‘चक्राहुस्ति वायनः’ इत्यादाविवरणद्वयं साहशप्राप्ति-

त्वादारोपाभावाच लक्षणाऽभावः ॥ 'मुखद्रु' इत्यादी सम्बन्धरूपके त्वारोपसंबोधे तस्य समासोत्पञ्चसमुदायशक्तया निर्वाहाछलक्षणाभावः । अत एव क्यहतोदाइरणानि माचीनैर्दिवितानि । कोविदानन्देऽपि 'स्त्रीरक्षं गिरिजा' इत्यत्र व्यस्तवेतोदाहरणमित्यवधेयम् । एवं शृण्यन्तरेऽप्युच्चम् । अत्रोपमानोपमेयभावसम्बन्धः । साहशं तदेव । तस्मलक्षणं तुर्कं विद्यानाथेन—

अन्योन्यवर्षशालित्वं स्पष्टुसादृश्यमुच्यते ।

तन्मूलमुपमादीनां हारादीनां दिरण्यवत् ॥ इति ॥

अत्र स्पष्टुपदेन देवदत्तयक्षदत्तयोः पश्यत्वाभावे मनुष्यत्वाभावाणत्वादिधर्मेण साहशं, स्पष्टत्वस्य सम्बद्धायाहृदत्वात् । अन्योन्यशब्देन तद्वर्णभिन्नत्वमुक्तम् । ततश्च विश्वार्थमित्योरभिन्नवर्षशालित्वं साहशवर्षित्युक्तं प्रवति ॥ नन्दन्यवर्षस्यान्यप्राप्तवादन्यवर्षपादेन शुरुपादेन राजने—'तापेन भाजते सूरः शुरथापेन राजने' इत्यादी शुरजोमाशुरशोभयोर्भवेऽपि सजातीयत्वेन भेदाभावः । रूपकादी त्वभेदारोपाङ्गदाभावः । अयं च वस्तुप्रतिवस्तुभावः कार्यते ॥ 'त्वमेव कीर्तिपाद राजन्' इत्यादी च कीर्तिमन्तवकान्तिमन्तवयोर्भेजात्पेऽपि विम्बप्रतिविम्बमावेनाऽभेदप्रतीतियोग्यत्वम् । अत एव लक्षणेऽपिभावदेनाऽभेदप्रतीतियोग्यत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् ॥ सारोपायां गुणमात्रे लक्षणा । गुणी हु लक्ष्या गृह्णते । साध्यवसानायाः^(१) तु द्वयोरपि तत्र विषयस्य निगरणात् । स्वे-

(१) सारोपायाः—इति च ० पुस्तके पाठः ।

च्छा। इतस्मिन्स्तदुद्बिद्धरारोपः । स्वेच्छया विषयिणा विषयग्रह-
णमध्यवसानम् । श्रीवारहवामिना 'गौणी दृच्छिभिन्नैः' इत्यु-
क्तम् । यदि लक्षणाहृचिर्णे स्थात्तर्हि वृणाकरं व्रपाकरमपालं
चेति त्रिविषयसश्लीलं वारयितुं कः समते । तथा हि—

विष्णुत्सारणकर्ता मर्ती कार्येषु पादचार्यनुगः ।
कृतयाभना च विटस्त्री कार्ये गुणेऽपि तुच्छमूल्यानि ॥

अत्र लक्षणया दोषोदारः ।

मलसंपार्जनकर्ता त्यक्तात्मेहश्च पादचार्यनुगः ।
कृतगमना च विटस्त्री कार्ये गुणेऽपि तुच्छमूल्यानि ॥

अत्र एवाऽऽहुः—

शक्ति भजन्ति सरला लक्षणार्थान्तरा नराः ।
व्यञ्जनार्थान्तराः कवयः कमना जनाः ॥

इति श्री आशाधरभृकृताया त्रिवेणिकाम्या द्वितीये
लक्षणाम्यकरणम् ॥

अथ व्यञ्जनाम्यकरणं लिङ्गते । शब्दलक्ष्यानिरिक्तार्थोऽस्मिका
दृच्छिर्व्यञ्जना । सा च मुख्यार्थवाधाभावेऽपि प्रवर्तते शब्द-
लक्ष्यार्थवाधानन्तराः । तेन शक्तिमूला लक्षणामूला चेत्याहुः ।
दूरार्थवाधे व्यञ्जनामूलापि व्यञ्जना भवति । क्रमेणोदाहरणानि ।
तत्र प्रकृताम्यकृतश्लेषे शब्दशक्तिमूला व्यञ्जनेति प्राप्तः ।

सा यथा—

आशाधरहृदृत्पक्षा विषला तुदिशुदिदा ।
कोविदानन्दसहजा ऽनुग्राहैषा त्रिवेणिका ॥

अत्र ग्रन्थपरत्वेन तीर्थपरत्वेन कन्यापरत्वेन च पोजनया
पक्षत्रयम् । तत्र ग्रन्थतीर्थयोरभेदोपचारात्पक्षतदेषः । तत्र
साहशयमात्रं व्यञ्जनागम्यम् । कन्यापक्षस्तु व्यञ्जनागम्यः ।
तत्र येषां शब्दानां विनिमयः कर्तुं न शक्यते तदाथया व्यञ्ज-
ना ॥ शब्दावव्यवाश्रयापि सा हृथ्यते । यथा—

दानी पानी तथा झानी ध्यानी प्रानी निषान्यवि ।

राजा मयूरचित्रोऽयं चेन राजन्वती लिखिः ॥

दानी बहुप्रदः । पानी मध्यपः । झानी सुहः । ध्यानी
निष्ठ्यध्याननिष्ठुः । प्रानी अविश्वायित्वपानः । निषानी निषि-
सम्पदः । अत्र—

भूपनिन्दाप्रशंसामु नित्ययोगेऽतिशायिने ।

सम्बन्धे तु विवक्षायां यवनित पतुवादयः ॥

इति वार्तिकोक्त्या भूपनिन्दयोरर्था व्यञ्जनागम्याः
तदित्योत्पत्वात् । योत्पार्थस्य काव्यप्रकाशो व्यञ्जनात्पत्त्वी-
कारेण तदूतो छवनितमुदाहृतम् । योत्पार्थे हि सङ्केताभावाच्च
शक्तिः, शक्यार्थोपानन्तरं तद्वोषाच्च । शब्दतुदिकर्मणां
विरम्य व्यापाराभावाभाऽपि लक्षणा मत्सप्तपुरुषार्थाभावा-
भावात्सम्बन्धाभावाच्च । ‘राजन्वती’ इत्यबापि राजपदं शोष-
नशाश्च लाज्ञाणिकमिति न भ्रमितम्य हक्षी लक्षणा नास्तीति
सिद्धान्तात् । तत्र नकारोच्चारणेन शोषनत्वं व्यञ्यते इति

प्रकृत्याश्रया व्यञ्जनैवेति दिक् ॥ अर्थाश्रया उभयाश्रया च
व्यञ्जना कोविन्दानन्दे द्रष्टव्या ॥ लक्षणाश्रया यथा—

कलब्रवानहं बाले ! कनीपौसं भजस्व मे ।

इत्यत्र कलब्रवान्देन तत्साविध्ये लक्षणा, अन्यथा लक्ष-
णस्याऽपि तथात्वापचेः । ‘बाले’ इत्यनेन च भूरिकापत्वे
लक्षणा । ‘बाला स्यात् पोदशब्दा तदुपरि तरुणी त्रिशतो
यावदृच्छम्’ इति रातिरहस्योक्तेः । ततश्चाऽहं भोगतृपत्वात्
त्वदभिगम्य, अतो हि कामातुरायास्तत्र सन्तोषो न स्यादिति
व्यञ्जयते । किञ्च स्वस्य कलब्रसश्रित्योक्त्या एकपत्नीवतं
गम्यते । तत्सामित्रो दुष्टाचरणनिषेवात्सातीयाः स्वाधीनपति-
कात्यं चेति । ततश्च ‘कलब्रवानहं क, बाला त्वं क’ इति विष-
मालङ्कारोऽपि गम्यः । ‘कनीपौसम्’ इति लक्षणविशेषणादस-
मिहितकलत्रः कनिष्ठुश स बालायास्तवाऽनुरूप इति समा-
लङ्कारोऽपि गम्यः । स्वस्य लक्षणस्य च विषयालङ्कारोऽपि ।
यदा कलब्रवान्देन कावण्यादिगुणसम्पन्ने लक्षणा । तेन ताद-
त्या त्वया सम किं प्रयोजनमिति व्यञ्जयते ॥ व्यञ्जनामूला
व्यञ्जना यथा—

सीरित्यज्ञं नीरपिवं च ईसे व्यासं विरक्तं च शुक्रं शृहस्पम् ।
वदामि वाणी यम चेद्यथार्था तदा सुधीभिर्मम धीर्ने निन्दा ॥

अत्र सुधीङ्गान्देन परीक्षाकुशलत्वं व्यञ्जयते । सुधियो दि-
परीक्षापन्तरेण स्तुतिं निन्दा वा न कुर्वन्ति । परीक्षा हि ईसा-
ना सीरेण सह परिचयाभावात्तद्व्राहणपाटवं न स्यादेवंति
युक्तिः । तत्सदृशानां शानिनामपि रथूलतया निन्द्रपरिणाय-

तथा आपातरमणिषिद्या च विचयसुखे हेयं यजति । सूहृपत्या निर्विकारितया सर्वकालरमणीयस्वेन च ब्रह्मसुखमूपादेयं भवतीति शुक्तिः । लोकप्रसिद्धं तु न तथेति । किञ्च ज्यासस्य पत्न्यश्रवणादरप्ये पतिताच्छुक्राच्छुकीनामाऽप्सरोदर्शनक्षुभितात्पुत्रोत्पत्तिवर्णनाहृष्टविद्य । प्रवर्तकत्वाद्विरक्तत्वमध्यवसीपते । प्रसिद्धभारतकथामनाहृत्य पत्नीद्वारा पुत्रोत्पत्यादिकथनं विरुद्धमेव । युक्त्य चाऽपत्त्यपञ्चकवर्णनात् स्वरूपेण रूपान्तरेण चा युहस्यत्वमिति बोध्यम् । तत्र हरिवंशो स्वरूपेण भागावते च 'स कृत्यां शुक्रकन्यायाम्' इति शुक्रोक्तौ यम कन्यायायायिति च वक्तव्येऽपि युक्तपदं रूपान्तरवोषनार्थमिति । एवं परीक्षिते युक्तिमूला शास्त्रमूला च मम वाणी सत्या यजति चेदतदर्थविचया मम धीः स्तुत्यैव भवतीति शुभीशब्दे गम्योऽर्थः । तत्थाऽस्मिन् प्रन्ये कोविन्दानन्दे च प्रसिद्धिविरुद्धं किञ्चिदस्ति चेत्परीक्ष्य स्तुत्यमेवेति प्रार्थना व्यञ्जयते ॥

अत्र तार्किकाः—ब्यञ्ज्यार्थो हि इपनेन इतुनाऽनुभीयते तदर्थं व्यञ्जना न स्वीकार्या । 'अनन्यकर्म्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायादतिरिक्तविचित्रीकारे गौरवाच्चेत्तदाहुः । तच्च 'साधु दृति ! पुनः साधु' इत्यत्र काङ्क्षकोक्तौ व्यतिरेककलङ्घणामृष्टव्यञ्जनया 'पदपणेन सह विकसन्त्या स्वयाऽनुचितस्वार्थसाधनं कुरुम्' इति व्यञ्जयते । तत्र दर्भेर्नर्त्य विलूपत्वे हेतुः । तस्य च नियुद्धसाधारणत्वेन सक्षमिचारत्याचाऽनुयानसिद्धिरिति व्यञ्जना स्वीकार्या । एवमन्यत्राऽपि द्रष्टव्यम् ॥

अत्र वैयाकरणाः—शक्तिरेव शब्दव्याचिः, तस्याऽपि प्रसिद्धमसिद्धिभ्यां शक्तिलक्षणाव्यपदेशः । व्यञ्जना तु तत्रा-

न्तर्भवति दीर्घव्यापारादिति । तम्, स्वीकारात् ‘सकुदृचरितः
शब्दः सकुदर्थं गमयति’ इति न्यायाद्वाच्यार्थवोषानन्तरं व्य-
क्तार्थे शक्तेरप्रहृतेः ॥

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादियोग्यता यथा ।

अनादिरथेः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥ इति ।

शक्तिलक्षणस्य व्यञ्जनायामप्रहृतेऽथ । व्यञ्जनाया अनादित्वाभावात् काव्यस्योत्पादिभेदत्रयाऽनुपपत्तेऽथ । उत्तमकाव्यं हि व्यञ्जनार्थप्रधानम् । तदूभिन्नं मध्यमम् । गोमूलिकादिशब्दचित्रं, वायुमिवेत्पाद्यर्थचित्रं चाऽधमम् । अनुपासोपमाद्यर्थचित्रं चमत्कारकारित्वात् कचिदुत्तमं कचिन्मध्यमं च । अधमं तु न काव्यतया गणनीयम् । यथाऽऽह इवनिकारः—

प्रधानगुणभावाभ्यां व्यञ्जनस्यैव उपदस्तितेः ।

उभे काव्ये तदन्यथाच्चित्रमाभिधीयते ॥ इति ।

उत्तमं सिद्धं व्यञ्जनायाः सफलत्वमिति दिक् ॥

यदि इति विषयाभ्युत्पत्त्या प्रक्षेप्तु दृश्यं

निषुणविषयेहित्वा तत्कृतिर्यम सेव्यताम् ।

सरसविमले वातशिसं निशार्थं त्रु वैवकं

सुकिळप्रत्यार्थं प्रायः पिषन्ति पिपासवः ॥

यदि यम सरसवां कमिलकप्रश्नन् दृश्यं

प्रक्षेपति, ततः पौरपौरः स किं काविभिः समः ।

रघुपतिकुदृस्मिन्यां सत्यामवयमुदाहरन्

इतकर्त्रकः साम्यं लेखे स किं सह राजाभिः ॥

प्रभापटले निबद्धमिदं हरिणीद्वयं तापापनोदाय त्रिवेणिकाप्रान्ते विन्यस्तम् । यथा रघुवंशस्थाः इलोकाः स्वकृतत्वात् कुमारसम्मवे विन्यस्ताः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारणिरामजीभद्रात्पञ्चाशाखरभद्रविरचितायां त्रिवेणिकायां दृतीयं
ब्यञ्जनाप्रकरणम् ॥
समाप्ताऽयं ग्रन्थः ।

此卷之書，乃余平日所藏，偶以示人，人多不識。余嘗謂人曰：「此卷之書，非人間所有也。」人問其故，余曰：「此卷之書，乃余平日所藏，偶以示人，人多不識。余嘗謂人曰：「此卷之書，非人間所有也。」人問其故，余曰：

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI
BHAVANA TEXTS:

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

- No. 1—The Kirapāvali Bhāskara, a Commentary on Udayana's Kirapāvali, Dravya section, by Padmanābha Miśra.
 Edited with Introduction and Index by Gopināth Kavirāj, M.A.

No. 2—The Advaita Chintāmaṇi, by Raṅgoji Bhatta, Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sahityāchārya.

No. 3—The Vedānta Kalpalatikā, by Madhusūdana Sarasvatī.
 Ed. with Introduction etc. by Rāmājña Pāṇḍeya Vyākaraṇāchārya.

No. 4—The Kusumāñjali Bodhānti, a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumāñjali, by Varadarāja.
 Ed. with Introduction etc. by Gopināth Kavirāj, M.A.

No. 5—The Rasasāra, a Commentary on Udayana's Kirapāvali, Gupta Section, by Bhatta Vadindra.
 Ed. with Introduction etc. by Gopināth Kavirāj, M.A.

No. 6 (Part I)—The Bhavaṇā Viveka by Maṇḍana Miśra, with a Commentary by Bhatta Umbeka.
 Ed. with Introduction etc. by Mm. Gaṅgānātha Jha, M.A., D.Litt.

No. 6 (Part II)—Ditto Ditto

No. 7 (Part I)—Yoginihrdaya dīpikā, by Amṛtānanda Nātha, being a Commentary on Yoginihrdaya, a part of Vāmakeśvara Tantra.
 Ed. with Introduction etc. by Gopināth Kavirāj, M.A.

No. 7 (Part II)—Ditto Ditto

No. 8—The Kāvyadākini, by Gaṅgānanda Kavindra.
 Ed. with Introduction etc. by Jagannātha Śāstri Hoshing Sahityopādhyāya.

No. 9 (Part I)—The Bhakti Chandrikā, a Commentary on Śāṇḍilya's Bhaktisūtras, by Nārāyaṇa Tīrtha.
 Ed. with a Prefatory Note by Gopināth Kavirāj, M.A.

- No. 10 (Part I)-The Siddhāntaratna, by Baladeva Vidyābhūṣaṇa.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M. A.
- No. 11-The Śrī Vidyā Ratna Sūtras, by Gauḍapāda, with a Com.
mentary by Saṅkarāraṇya.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste
Sahityāchārya.
- No. 12-The Rasapradīpa, by Prabhākara Bhatta.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste
Sahityāchārya.
- No. 13-The Siddhasiddhānta Saṅgraha, by Balabhadra.
Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A.
- No. 14-The Trivepikā, by Āśadhara Bhatta.
Ed. with Introduction by Baṭukanātha Śārmā Sahityo-
pādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstri Hoshing
Sahityopādhyāya.
- No. 15 (Part I)-The Tripurārāshasya.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A.
- No. 16-The Kāvya Vilāsa, by Chirāṇjīva Bhaṭṭāchārya.
Ed. with Introduction etc. by Baṭukanātha Śārmā
Sahityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstri Hoshing
Sahityopādhyāya.
- No. 17-The Nyāya Kalikā, by Bhatta Jayanta.
Ed. with Introduction by Mu. Gaṅgānātha Jha, M.A., D.Litt.
- No. 18 (Part I)-The Gorakṣa siddhānta Saṅgraha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A.
-

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI
BHAVANA STUDIES:

Edited by
GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I.—

- (a) Studies in Hindu Law (1): its evolution, by Gaṅgā nātha Jha.
- (b) The View point of Nyāya Vaiśeṣika Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Nirmāṇa Kāya, by Gopinath Kaviraj.

Vol. II.—

- (a) Paraśurāma Miśra ALIAS Vāṇī Rasāla Rāya, by Gopinath Kaviraj.
- (b) Index to Śābara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (c) Studies in Hindu Law (2):—its sources, by Gaṅgānātha Jha.
- (d) A New Bhakti Sūtra, by Gopinath Kaviraj.
- (e) The System of Chakras according to Gorakṣa nātha, by Gopinath Kaviraj.
- (f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
- (g) Hindu Poetics, by Baṭuka nātha S'arma.
- (h) A seventeenth Century Astrolabe, by Padmākara Dvivedi.
- (i) Some aspects of Viṁśa Śālva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (j) Nyāya Kusumāṇḍali (English Translation), by Gopinath Kaviraj.
- (k) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa Śāstri Khiste.
- (l) Sondala Upādhyāya, by Gopinath Kaviraj.

Vol. III.—

- (a) Index to Śābara's Bhāṣya, by the late Col. G.A. Jacob.
- (b) Studies in Hindu Law (3) Judicial Procedure: by Gaṅgā nātha Jha.
- (c) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
- (d) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (e) Naṭṣadha and Śrī Harsa, by Nilakamala Bhattachārya.
- (f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pātanikar.

Vol. IV.—(In progress)—

- (a) Studies in Hindu Law. (4) Judicial Procedure: by Gaṅgā nātha Jha.
- (b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Analysis of the Contents of the Big Veda Prātiśakhya, by Maṅgala Deva Sāstri.
- (d) Nārāyaṇa's Gaṇita kaṇḍū, by Padmākara Dvivedi.
- (e) Food and Drink in the Rāmāyaṇic Age, by Manmatha nātha Roy.
- (f) Satkāryavāda: Causality in Sāṅkhya, by Gopinath Kaviraj.

To be had of—

The Superintendent, Government Press,
Allahabad, U.P. (India).

GL-
13/11/26

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

24071

Call No. S 24 A / Asa / 3-H.

Author— Sarma Sahityopadhyaya.

Title— The Privyika
No: 14.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is借 is out of block."

GOVT. OF INDIA

Department of Archaeology

NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.